

СУТНІСТЬ І ОСОБЛИВОСТІ ЛЮДСЬКОГО КАПІТАЛУ В СИСТЕМІ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ КАТЕГОРІЙ

У статті запропоновано розгорнений аналіз існуючих інтерпретацій категорії людський капітал, а також його місця і ролі в системі інших економічних категорій, що характеризують людину у процесі суспільно-економічного розвитку.

Проблемі дослідження людського капіталу останнім часом приділяється підвищена увага з боку економістів. Слід зазначити праці В. Антонюк [1], О. Бородіної [2], Н. Голікової [3], О. Грішнєвої [4], С. Дятлова [5] Р. Капелюшнікова [6] та інших вчених. Проте системний аналіз наявних досліджень і останніх публікацій свідчить про їх незавершеність і необхідність продовження досліджень, перш за все внаслідок особливої ролі людини на сучасному етапі розвитку економіки.

Мета роботи — поглиблене вивчення категорії людський капітал і його істотних відзнак від інших економічних категорій внаслідок, перш за все, особливих якостей людини як носія функцій капіталу.

У наукових дослідженнях і практиці господарювання застосовується багато різних економічних категорій, що характеризують трудові відносини, роль людини у виробничих стосунках і соціально-економічному розвитку суспільства. Людину отожднюють з поняттями: «працівник», «трудолюб», «робоча сила» та ін. Тому для об'єктивної характеристики суті категорії людський капітал необхідно провести системний аналіз існуючих економічних категорій, а також виявити взаємозв'язки і термінологічне розмежування між ними.

В економічній теорії залежно від предмету безпосереднього дослідження використовуються наступні основні поняття, що характеризують людину в системі суспільно-економічних відносин: робоча сила, трудові ресурси, людський потенціал, трудовий потенціал, людський розвиток і, звичайно, людський капітал.

У класичній політичній економії базовим для розвитку виробництва було визнане поняття «робоча сила». Людина розглядалася лише як засіб праці, як виробнича сила, оцінювалися її властивості лише у процесі виробництва економічних благ. Робоча сила, згідно теорії марксизму, — це здібність до

праці, сукупність фізичних і духовних здібностей людини [7, с. 178]. У науковій практиці частіше застосовується інша інтерпретація — «ті, хто може і бажає працювати», що відповідає сучасному поняттю «економічно активне населення» [8, с. 34].

Трудові ресурси — кількісна оцінка або характеристика трудових здібностей людини і населення в цілому як соціально-економічна категорія, трудові ресурси суспільства — це та частка населення, яка, володіючи певною працездатністю, зайнята або може бути залучена як головний елемент у процес виробництва матеріальних благ або послуг [9, с. 29], тобто фізично здібне до праці населення.

Поняття «потенціал» визначає можливості отримання джерел ресурсів і їхнього розвитку. Термін «потенціал» (від латинської «потенціал» — «potentia») означає — «приховані можливості», «потужність», «силу» [10, с. 484].

Термін «потенціал» в Економічній енциклопедії визначається як наявні в економічного суб'єкта ресурси, їх оптимальна структура й уміння раціонально використовувати їх для досягнення поставленої мети [11, с. 13].

Світовий банк включає до характеристик поняття «людський потенціал», окрім певних природних здібностей, освіти і кваліфікації, також стан здоров'я та якість харчування, фізичний стан, професійний досвід, здатність до виживання, інші характеристики, що забезпечують можливості продуктивної діяльності.

Б. Г. Юдін вважає, що потенціал людини визначається особистісними характеристиками людини (задатками, спроможностями) і тим, якою мірою їй вистачає вміння, завзятості й інших якостей, щоб розвивати і реалізовувати ці задатки [12].

О. А. Чорна стверджує [13, с. 340], що людський потенціал — це запас фізичного і духовного здоров'я, знань, навичок, таланту, мотивацій і розвиненості, здатність до реалізації у процесі праці для задоволення індивідуальних і суспільних потреб.

Я. Г. Берсуцький поняттям «людський потенціал» визначає інтегральну характеристику фізичних, психічних, інтелектуальних, духовних здібностей

людини [14, с. 218]. На думку вченого, а також російських дослідників О. І. Генісаретського, Н. А. Носова і Б. Г. Юдіна, поняття людський потенціал прийшло на заміну поняттям людський капітал, людський ресурс і людський фактор [15, с. 5]. На наш погляд, кожне із зазначених понять має самостійний соціально-економічний зміст, сферу досліджень і важливе значення у визначенні процесів розвитку суспільства. Приналежність до кожного з них людини не може ототожнювати їх сутнісний зміст.

Людський потенціал, згідно визначення економічної енциклопедії, — це показник, що характеризує як окрему людину, так і суспільство в цілому; міра втілених в людині природних здібностей, таланту, рівня освіти і кваліфікації [16, с. 216] для задоволення індивідуальних і суспільних потреб, найістотніше надбання кожної нації, оскільки саме він, а не ресурси й технології та матеріальні цінності є головною рушійною силою.

Трудовий потенціал, як економічну категорію, можна розглядати, з одного боку, через поняття людський потенціал, оскільки він є невід'ємною складовою частиною останнього. З іншого боку, як ресурс праці, форма втілення людського чинника виробництва, трудовий потенціал розглядається через призму поняття «трудові ресурси». На відміну від трудових ресурсів трудовий потенціал відображає не лише спільну чисельність, тобто кількісну оцінку носіїв здібності до праці, але й їх якісні параметри соціального і економічного характеру: освітньо-професійну кваліфікацію, стан здоров'я та ін.

Трудовий потенціал визначають як людські можливості, ресурси праці, як найповнішу і всесторонню характеристику працездатного населення, як продуктивні сили [16, с. 696]. Трудовий потенціал — це максимально можлива потенційна здібність до праці індивіда, колективу і суспільства в цілому.

С. І. Пирожков під трудовим потенціалом розуміє розвинуту в даному суспільстві сукупність демографічних, соціальних і духовних характеристик і якостей трудоактивного населення, які реалізовані чи можуть бути реалізовані в умовах досягнутого рівня розвитку продуктивних сил, НТП і системи відносин, пов'язаних з участю у процесі праці та суспільній діяльності [17, с. 16].

В Економічній енциклопедії Л. І. Абалкіна категорія «трудовий потенціал» формулюється як наявна та передбачена в майбутньому кількість і якість праці, якою володіє суспільство (трудовий колектив) при даному рівні розвитку науки та техніки, яка визначається чисельністю працездатного населення, його професійно-освітнім рівнем тощо [18, с. 588].

В. В. Адамчук, О. В. Ромашов, М. Є. Сорокіна дотримуються погляду, що трудовий потенціал — це граничні межі можливої участі працюючих у ви-

робництві з урахуванням їх психологічних особливостей, рівня професійних знань і накопиченого досвіду [19, с. 24].

Важливою складовою людини, перш за все як живої розумної істоти, є її розвиток. Він є каталізатором економічного зростання держави. Але, як стверджував Аристотель, багатство не є тим, до чого ми прагнемо, тому що воно просто корисно і слугує якійсь іншій меті [20, с. 381]. Тобто Аристотель вказував на те, що економічне зростання — це лише засіб, а не кінцева мета.

Суспільний розвиток відводить людині центральне місце не лише у традиційно духовній сфері суспільного життя, але й у системі виробничих зв'язків, виходячи з того, що людина — це початкова і кінцева мета соціального і економічного розвитку. Збереження, відтворення і розвиток людини є найважливішою передумовою розвитку країни, тобто, як зазначає абсолютна більшість науковців, акцент розвитку переноситься зі збільшення ВВП на людський капітал [21, с. 222]. Усвідомлення необхідності забезпечення благополуччя людини, створення умов для розвитку її творчих можливостей як цілі суспільного розвитку, викликало інтерес до цієї проблеми з точки зору наукової інтерпретації відповідних процесів, і призвело до розробки концепції людського розвитку.

Концепція людського розвитку була вперше сформульована фахівцями Програми розвитку ООН. У першій доповіді про розвиток людини була викладена суть концепції людського розвитку: «Народ є реальним багатством будь-якої держави. Основна мета розвитку — це створення таких умов, які дозволять людям насолоджуватися довголіттям, вести здоровий і творчий спосіб життя. Розвитком людини є процес розширення його можливостей» [22, с. 153].

Концепція людського розвитку має принципові відмінності від концепції економічного зростання [23, с. 24]. По-перше, у визначенні мети розвитку. Якщо теорія економічного зростання формулює мету як збільшення об'ємів ВВП і національного багатства, то теорія людського розвитку в якості концептуальної мети визнає забезпечення можливості довго жити і не хворіти, мати вільний доступ до накопичених людством знань і таке інше. По-друге, різні також уявлення про основні інструменти розвитку. На відміну від суто економічних теорій, концепція людського розвитку не визнає в якості основних інвестиції в технічні засоби.

Економічний і загальносоціальний зміст людського розвитку як наукової категорії є система стосунків, якими визначається процес постійного зростання можливостей людини в умовах оптимального економічного забезпечення задоволення зростаючих потреб її життєдіяльності, а також підтримка три-

вального здорового і творчого активного життя, високого рівня загальної і професійної освіти [24, с. 102].

Концепція людського розвитку тісно пов'язана з поняттям людського капіталу, який на сучасному етапі є головним чинником економічного зростання і суспільного розвитку в цілому.

На рис. 1 представлено схему впливу економічних категорій, що характеризують роль людини у трудових відносинах, на економічний та суспільний розвиток.

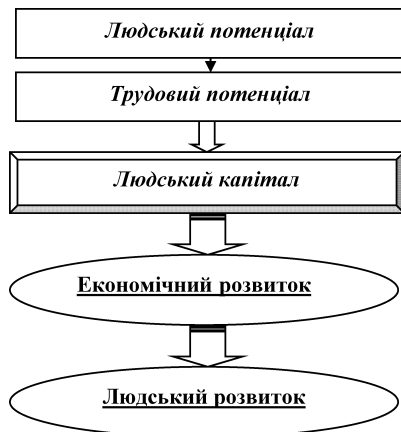

Рис. 1. Схема взаємовідносин економічних категорій, що формують людський капітал, та їх впливу на суспільний розвиток

В. В. Близнюк справедливо зазначає, що ключовим терміном у словосполученні «людський капітал» є поняття «капітал» [25, с. 64], яке дійсно потребує більш комплексного, ніж розглянутого представниками класичної політичної економії, термінологічного усвідомлення, тим більше в умовах сучасного дослідження такої категорії, як людський капітал. Однак навіть цього недостатньо. Якщо б це було так, було б набагато простіше аргументувати докази.

Ми маємо у складі словосполучення «людський капітал» два терміни; до того ж, не просто терміни, а ті, які відповідають значенню двох ключових категорій суспільного розвитку: «людина» і «капітал». До того ж, дослідження зазначених категорій не може бути завершеним і цілком коректним, якщо воно буде окреслено та виконане лише інструментарієм економічного аналізу. У даному випадку набуває суттєвого значення соціальний вимір економічного розвитку і категорія «людський капітал» дійсно не вкладається у звичайні рамки економічної категорії. Але це не зазначає іншого її визначення.

Людський капітал — багатопланова, динамічна соціально — економічна категорія. Капітал — один з головних чинників виробництва. Сучасні економісти розрізняють речові види капіталу: фізичний (виробничий, матеріальний), фінансовий, природний і не-

речові: людський, інтелектуальний і соціальний. Є дослідники, які не визнають право відношення до складу економічної категорії «капітал» неречових видів капіталу, у тому числі й людського капіталу. Також є прибічники більш широкого визначення поняття «капітал», відносячи до нього багато інших категорій, у тому числі неекономічного характеру.

Кожне наукове ствердження, безумовно, має право на існування, якщо воно доведено в загальноприйнятій у наукових дослідженнях спосіб, звісно зі збереженням поняття «науковість» і при умові дотримання правил чистоти досліджень.

Теорія людського капіталу з'єднала різні погляди вчених економістів не лише на нове бачення ролі людини, індивіда, як джерела економічного зростання і суспільного розвитку, але й зростаюче значення інтелектуальної діяльності, нематеріальних активів в житті суспільства і підвищенні добробуту людей.

Виділення чинника «людський капітал» дало можливість ідентифікувати принципово нове важливе джерело економічного зростання, як є знання і компетенція, отже, правильно визначити економічну роль освітньої, охорони здоров'я та інших нематеріальних аспектів людської діяльності, які до цього розглядалися як непродуктивні [26, с. 9].

Капітал, як засновобудівна складова товарно-грошових відносин, у всіх багатьох визначеннях його теоретико-економічного змістовного поняття та визначення вченими, від класиків теорії постійного і змінного капіталу до сучасних дослідників-економістів, не спроможний утворюватись, існувати, відтворюватись і накопичуватись без активної участі людини в цьому процесі. При всій загальновідомості даного ствердження, воно, тим не менш, багато років не приводило дослідників до обґрунтованості та необхідності віднесення людського ресурсу не тільки до засобу створення матеріальних благ чи бути джерелом спроможності до праці, а розглядати його у вигляді окремого виду капіталу і не тільки як витратного ресурсу (змінного капіталу), а в якості основного механізму створення нової вартості.

У сучасних умовах неможливе досягнення динамічного розвитку підприємства, стабільного підвищення ефективності виробництва, не розглядаючи персонал в якості головного джерела доданої вартості. До того ж, інвестиції в людський капітал повинні бути постійними і структурованими за всіма напрямками і стадіями його формування, а також підтримуватися у динамічно розвиненому стані. Від рівня й ефективності накопичень людського капіталу, від стану здоров'я працівника, отриманих знань, навичок, рівня професійності та фаховості, від сформованої у нього мотивації до підвищення якості праці залежить рівень його продуктивності, тобто цінності, та в кінцевому рахунку — чи буде взагалі досягнення

бажаного економічного результату у вигляді доданої вартості. Тобто загальновідома класична схема товарно-грошових відносин $\Gamma - T - \Gamma^I$ в залежності від якості впливу людського капіталу буде носієм різного економічного змісту (рис. 2).

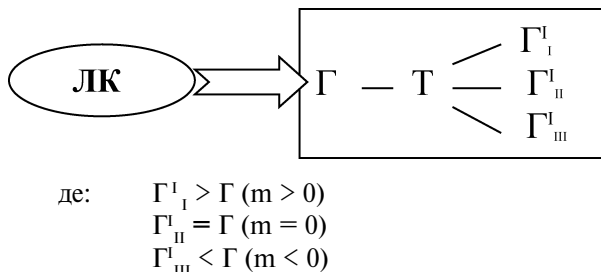

Рис. 2. Схема товарно-грошових відносин у контексті якості впливу людського капіталу на створення доданої вартості

Лише єдиний варіант в даному контексті схеми товарно-грошових відносин є оптимальний (при $\Gamma^I > \Gamma$), тобто при досягненні одержання доданої вартості ($m > 0$), характеризує обіг капіталу як ефективний. При цьому досягається економічна обґрунтованість капіталовкладень, а всі зазначені варіанти в цілому характеризують реально можливі результати практики господарювання [27, с. 107].

Поняття «людський капітал», окрім визнання провідної ролі людини в економічній системі суспільства, означає усвідомлення необхідності цілеспрямованого інвестування в людину. При цьому важливою особливістю досліджень є необхідність органічного поєднання двох взаємопов'язаних чинників погляду на людину як на головний і якісно невичерпний ресурс економічного розвитку нового типа, а також — як на мету цього зростання.

О. А. Чорна вважає, що людський капітал — це накопичений запас здоров'я, знань, навичок, умінь, мотивацій та інших здібностей, характеристика трудового потенціалу у соціально-орієнтованій ринковій економіці [13, с. 335].

На думку О. Бородіної, людський капітал — це сукупність проінвестованих суспільно доцільних виробничих і загальнолюдських навичок, знань, здібностей, якими володіє людина, які йому належать, невід'ємні від нього і практично використовуються в повсякденному житті [2, с. 48].

У процесі обігу людського капіталу здійснюється природне поєднання економічного інтересу індивідуума, роботодавця і держави, який виявляється у прагненні до збільшення індивідуального, корпоративного і національного багатства.

Практично всі дослідники розуміють під людським капіталом сукупність продуктивних здібностей працівника у тій або іншій інтерпретації.

Р. Капелюшников розглядає людський капітал як запас знань, здібностей і мотивацій, які є в кожного і складають капітал, оскільки їх формування вимагає відволікання коштів за рахунок поточного споживання, при цьому вони стають джерелом підвищення продуктивності і заробітків у майбутньому [6, с. 4].

За визначенням Н. Голикової, людський капітал — це вартість запасу здібностей, досвідузнань, залучених у господарський процес, капіталізованих на основі найму, які приносять додаткову вартість (прибуток) [3, с. 3].

С. Дятлов характеризує людський капітал як сформований у результаті інвестицій і накопичений людиною певний запас здоров'я, знань, умінь, здібностей, мотивацій, який цілеспрямовано використовується в тій або іншій сфері суспільного виробництва, сприяє зростанню продуктивності праці і тим самим впливає на збільшення доходів (заробітків) конкретної людини [5, с. 83].

Людський капітал, на думку Т. Кірьян, у загальному вигляді можна представити як сукупність природньо отриманих здібностей працівника (здоров'я, творчі здібності та інші), самостійно накопичених (а також придбаних життєвим досвідом) і розвинених їм за допомогою інвестування в освіту, професійне навчання, оздоровлення, мобільність і мотивацію [28, с. 31].

В. Антонюк робить висновок, що економічна категорія «людський капітал» виражає стосунки між людьми у процесі формування продуктивних здібностей людини і їх використання з метою отримання прибутку [1, с. 25].

Наукове визначення категорії людський капітал О. Грішнвою: «Людський капітал — це економічна категорія, яка характеризує сукупність сформованих і розвинених за допомогою інвестицій продуктивних здібностей, особистих рис і мотивацій індивідів, які знаходяться в їх власності, використовуються в економічній діяльності, сприяють зростанню продуктивності праці і внаслідок цього впливають на збільшення доходів (заробітків) свого власника і національного доходу» [4, с. 16].

Формулювання визначення сутності людського капіталу, як економічної категорії, кожним науковцем — це завершений науковий труд, і незважаючи на їх відмінності один від одного, кожне із зазначених формулювань має свої важливі особливості та відповідні ознаки значущості.

Але з метою досягнення комплексності та системності дослідження, а також завершеності визначення досліджуємої категорії слід зазначити наступне:

по-перше, людський капітал — це не суто економічна, а соціально-економічна категорія;

по-друге, вона відображає сукупність суспільних відносин у процесі виробництва матеріальних

благ чи надання послуг, де відбувається процес капіталізації робочої сили;

по-третє, тільки за умови залучення людського капіталу у процесі виробничих відносин відбувається утворення нової вартості;

по-четверте, людський капітал реалізується через економічну діяльність, а в кожній конкретній сфері економічної діяльності мають різну значущість відповідні людські якості, вміння та навички;

по-п'яте, людський капітал відображає втілені в людині певні запаси особистих якостей і продуктивних здібностей, набутих природним шляхом, сформованих і розвинутих внаслідок інвестицій, які належать людині на правах власності та використовуються нею добровільно, свідомо і цілеспрямовано;

по-шосте, однією з найважливіших ознак визначеності людського капіталу є фаховість використання особою набутих знань і здібностей;

по-сьоме, економічним результатом використання людського капіталу є зростання продуктивності праці та доходів власне людини — носія капіталоспроможності свого трудового потенціалу та інших суб'єктів процесу використання людського капіталу;

по-восьме, соціальним ефектом функціонування людського капіталу є підвищення добробуту людей, соціально-економічний розвиток суспільства та людський розвиток в цілому.

Всі наведені ознаки людського капіталу повинні знайти своє відображення в його визначенні як категорії.

Таким чином, людський капітал — це соціально-економічна категорія, що характеризує сукупність (систему) суспільних відносин по доцільному, усвідомленому і фаховому використанню у процесі виробництва та утворення нової вартості у визначеній сфері економічної діяльності набутих природним шляхом, сформованих і розвинутих внаслідок інвестицій, втілених в людині та накопичених нею певних запасів здоров'я, знань, вмінь, навичок, досвіду, мотивацій, власних особистих якостей та інших продуктивних здібностей, які належать їй на правах власності, що сприяє зростанню продуктивності праці та доходів суб'єктів процесу використання людського капіталу і самої людини... На цьому можна було б і закінчити визначення сутності категорії людський капітал в умовах існуючої концепції економічного зростання. Але в контексті концепції людського розвитку при визнанні добробуту людини в якості кінцевої цілі суспільного розвитку, з метою досягнення повноти та завершеності дослідження, до наведеного визначення слід додати наступну термінологію — «...а також досягненню кінцевої мети суспільного розвитку — підвищенню добробуту людини, соціально-економічному розвитку суспільства та людському розвитку в цілому».

Людський капітал — багаторівнева категорія і в діалектичній єдності свого прояву функціонує одночасно на мікроекономічному (підприємство), мезоекономічному (корпорація, галузь, регіон), макроекономічному (держава) і метаекономічному (міждержавний) рівнях. При цьому слід розуміти, і в цьому однакова більшість дослідників, що людський капітал відноситься до категорії мікроекономіки, а сукупний людський капітал національної економіки акумулює у процесі своєї визначеності сукупність відповідних нематеріальних активів окремих індивідів.

Окремі дослідники виділяють також, в якості самостійного існування, людський капітал на індивідуальному рівні [4, с. 16]. З таким підходом можна погодитися, на нашу думку, лише з певним ступенем допуску. Людський, як і будь-який інший вид капіталу, функціонує лише в системі виробничих стосунків. Самостійно знання, навички, так само як і інші види приватної власності, здатні приносити доходи, не можуть виступати у формі капіталу, а набувають її лише у процесі капіталізації. Індивідуальний рівень людського капіталу можливий лише в тому випадку, коли людина виступає одночасно і як працівник, і як роботодавець, тобто він має бути приватним підприємцем. Проте при цьому він тотожний людському капіталу мікроекономічного рівня.

Категорія людського капіталу має на увазі націленість на розвиток. У мікроекономічному плані — це створення додаткової вартості як джерела для подальшого самозростання капітальної вартості під впливом сукупної кваліфікації і продуктивних здібностей всіх працівників підприємства, а також досягнення в питанні ефективної організації праці й розвитку персоналу. На цьому рівні людський капітал взаємодіє з виробничим, фінансовим і природним для досягнення максимальної ефективності їх спільного використання.

На мезоекономічному рівні віддзеркаленням здатності людського капіталу до безперервного зростання стають прогрес технологій, структурні господарські й регіональні зрушення, створення нових галузей і секторів економіки за рахунок зростання доходів і, відповідно, додаткових відрахувань до місцевих бюджетів.

У макроекономічному аспекті розширене відтворення суспільного капіталу має на увазі збільшення ВВП і зростання національного доходу, а як кінцева мета, в контексті концепції людського розвитку — максимальне задоволення потреб людини, всебічний розвиток особи і підвищення добробуту суспільства в цілому.

На метарівні людський капітал, як складова частина національного капіталу, формує державні інтереси у процесі міжнародної інтеграції і орієнтує

уряд країни і вітчизняну складову міжнародного капіталу до їх захисту і розширення сфер впливу.

Таким чином, теорія людського капіталу в поєднанні економічного і соціального аспектів дозволила ширше розглядати роль людини в суспільному житті, в діалектичній єдності вільної особи, найнятого робітника і власника своїх капітальних здібностей; об'єкту та суб'єкту капіталовкладень; джерела і головного чинника процесу економічного зростання і, нарешті як початкової стадії і кінцевої мети всього процесу соціально-економічного розвитку суспільства.

Література

1. Антонюк В. П. Формування та використання людського капіталу в Україні: соціально-економічна оцінка та забезпечення розвитку / В. П. Антонюк. — Донецьк, 2007. — 348 с.
2. Бородин Е. Человеческий капитал как основной источник экономического роста / Е. Бородин // Экономика Украины. — К., 2003. — № 7. — С. 48–58.
3. Голюкова Н. В. Людський капітал як фактор зростання та розвитку економіки : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук: спец. 08.00.07 «Демографія, економіка праці, соціальна економіка та політика» / Н. В. Голюкова. — К. : Ін-т екон. прогноз. НАН України, 2004. — 24 с.
4. Грішнова О. А. Людський капітал: формування в системі освіти і професійної підготовки / О. А. Грішнова. — К. : Т-во «Знання», ТОО, 2001. — 254 с.
5. Дятлов С. А. Теория человеческого капитала : учеб. пособ. / С. А. Дятлов. — СПб. : УЭФ, 1994. — 160 с.
6. Капелюшников Р. И. Концентрация человеческого капитала. Критика современной буржуазной политэкономии / Р. И. Капелюшников. — М. : Наука, 1977. — 287 с.
7. Маркс К. Капитал / К. Маркс. Т. 2 // К. Маркс, Ф. Энгельс. — Соч. — 2-е изд. — Т. 24. — 648 с.
8. Эренберг Р. Дж. Современная экономика труда. Теория и государственная политика / Р. Дж. Эренберг, Р. С. Смит. — М. : Изд-во МГУ, 1996. — 800 с.
9. Оникиенко В. В. Вопросы методологии и методики исследования трудовых ресурсов / В. В. Оникиенко. — К. : Наукова думка, 1978. — 185 с.
10. Современный словарь иностранных слов. — М. : Рус. яз., 2001. — 742 с.
11. Економічна енциклопедія : у 3 т. Т. 2. — К. : Вид. центр «Академія», 2001. — 847 с.
12. Юдин Б. Г. Человеческий потенциал российской глубинки / Б. Г. Юдин // Человек. — 2003. — № 2.
13. Чорна О. А. Сутність категорії «людський потенціал» / О. А. Чорна // Проблемы повышения эффективности функционирования предприятий различных форм собственности / НАН Украины. Ин-т екон. пром-ти. — Донецк, 2007. — С. 329–341.
14. Берсуцкий Я. Г. Концептуальная база человеческого потенциала / Я. Г. Берсуцкий, А. А. Шедрина // Вісник Донецького ун-ту економіки та права. Серія: Економіка та управління. — 2004. — № 1. — С. 217–222.
15. Генисаретский Р. И. Концепция человеческого потенциала: исходные соображения / Р. И. Генисаретский, Н. А. Носов, Б. Г. Юдин // Человек. — 1996. — № 4. — С. 5–21.
16. Економічна енциклопедія : у 3 т. Т. 3. — К. : Вид. центр «Академія», 2001. — 951 с.
17. Пирожков С. И. О концепции трудового потенциала населения / С. И. Пирожков // Современная концепция трудового потенциала : сб. науч. тр. — К., 1990. — С. 12–77.
18. Экономическая энциклопедия / Научно-редакционный совет изд-ва «Экономика». Институт экономики РАН ; гл. ред. Л. И. Абалкин. — М. : Экономика, 1999. — 1055 с.
19. Адамчук В. В. Экономика и социология труда / В. В. Адамчук, О. В. Ромашов, М. Е. Сорокина. — М. : ЮНИТИ, 1999. — 255 с.
20. Аристотель. Политика / Аристотель // Сочинения : в 4-х т. — М., 1984. — Т. 4.
21. Економіка України: стратегія і політика довгострокового розвитку / за ред. В. М. Гейця. — К. : Ін-т екон. прогноз., Фенікс, 2003. — 1008 с.
22. Человеческий потенциал (Из «Доклада о развитии человека» за 1995 год) // Общество и экономика. — М., 1996. — № 5. — С. 133–171.
23. Гриффин К. Введение в проблему человеческого развития / К. Гриффин // Человеческое развитие: новое измерение социально-экономического прогресса. — М., 2000. — 327 с.
24. Томчук Н. В. Эволюция научных взглядов на человеческое развитие / Н. В. Томчук // Экономическая теория. — К., 2005. — № 3. — С. 95–105.
25. Близнюк В. В. Людський капітал як фактор економічного розвитку (Еволюція методологічних підходів і сучасність) / В. В. Близнюк // Економіка і прогнозування. — 2005. — № 2. — С. 64–78.
26. Тертычная Л. И. Человеческий капитал как фактор социально-экономического развития Украины / Л. И. Тертычная // Наукові праці Донецького національного технічного ун-ту. Серія: економічна. Випуск 103–4. — Донецьк, 2006. — С. 9–14.
27. Хромов Н. И. Место и роль человеческого капитала в процессе капитализации предприятий / Н. И. Хромов // Проблемы экономического и социального развития в условиях мирового кризиса. — Донецк, ДонНТУ. — 2009. — С. 106–110.
28. Кір'ян Т. Нове в теорії, методології та практиці людського капіталу / Т. Кір'ян, Ю. Куліков // Аспекти праці. — 2008. — № 4. — С. 26–31.

Подано до редакції 25.11.2009 р.